

СОЦІАЛІЗАЦІЯ Й СИСТЕМА БАЗОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ

На сучасному етапі розвитку українське суспільство переживає період глибоких змін в усіх сферах життєдіяльності. Кардинальні соціальні перетворення породжують нові соціальні функції і, відповідно, – соціальні ролі, змінюють статус соціальних груп, загострюють відмінності в інтересах, ціннісних орієнтаціях, нормах поведінки.

Актуальність проблеми соціалізації й формування базових соціальних цінностей у неповнолітніх засуджених полягає в тому, що сьогодні в усьому світі сформувалася нагальна потреба в культурних цінностях і нормах, які відповідають сучасній ситуації, оскільки світові інтеграційні процеси зумовлюють зближення політичних, соціокультурних, економічних умов життя людей. До того ж у концепції державної політики України все більше уваги приділяється співвідношенню процесу криміналізації суспільних відносин з процесами, які відбуваються в морально-духовній сфері суспільства.

Метою цієї статті є, насамперед, удосконалення науково-теоретичних знань про соціалізацію й систему базових соціальних цінностей неповнолітніх засуджених. Для установ виконання покарань ці поняття надзвичайно актуальні, оскільки без них неможливі будь-які перетворення в пенітенціарній школі.

Обрана проблема дослідження знаходиться на стику кількох наук: педагогіки, психології, юриспруденції, філософії, соціології, що зумовлює її складність і багатоаспектність.

У наукових працях Т. Алексєєнко, Т. Караківського, А. Кир'якової, Т. Куниці, Н. Щуркової та ін. розкривається сутність і педагогічна значущість загальнолюдських цінностей, аналізуються педагогічні умови їх формування в навчально-виховному процесі школи.

Дослідженням ціннісних орієнтацій молоді займалися Р. Асадулін, С. Вершловський, Р. Гурова, В. Журавльов, С. Іконнікова, В. Сластьонін та ін.

Проблему моральних цінностей неповнолітніх правопорушників вивчали О. Беца, С. Белічева, С. Горенко, В. Синьов, М. Стурова та ряд інших учених. Проте специфічні проблеми формування базових соціальних цінностей у неповнолітніх засуджених в умовах позбавлення волі не знайшли свого достатнього й цілісного наукового вивчення.

Виходячи з назви цієї статті, у якій міститься кілька смислоутворювальних основ, зокрема соціалізація й соціальні цінності, у якості адекватного розуміння цих понять доцільно навести тлумачення з енциклопедичних видань. Так, у Новому енциклопедичному словнику [1, с. 1143] соціалізація (від лат. *socialis* – суспільний) визначається як процес засвоєння людським індивідом певної системи знань, норм і цінностей, які дозволяють йому функціонувати в якості члена суспільства. Соціалізація включає як цілеспрямований вплив на особистість (виховання), так і стихійні, спонтанні процеси, які впливають на її формування.

У свою чергу в Українському радянському енциклопедичному словнику

[2, с. 587] цінність визначається як соціально-філософська категорія, яка означає позитивне або негативне значення явищ природи, продуктів суспільного виробництва, форм суспільної організації, історичних подій, моральних вчинків, духовних творінь людства, окремого суспільства, народу, особистості на конкретному етапі історичного розвитку.

Розрізняють реальні й потенційні, безпосередні й опосередковані, абсолютні й відносні, соціально-політичні, моральні, естетичні, наукові, релігійні та інші цінності.

Залежно від рівня організації суспільства розрізняють загальнолюдські, загальнонародні (національні), класові, групові, особисті цінності.

Цінності завжди носять соціальний, динамічний характер. Вони формуються в процесі соціалізації на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини і в межах певних конкретно-історичних суспільних відносин та форм спілкування людей.

Будь-яка класифікація цінностей за типом і рівнем є умовною через те, що в неї вносяться соціальні й культурні значення. До того ж важко долучити ту чи іншу цінність, яка має свою багатозначність (наприклад, сім'я), до певної графи. Тим не менш, можна визначити таку умовно впорядковану класифікацію цінностей:

— вітальні: життя, здоров'я, безпека, добробут, стан людини (ситість, спокій, бадьорість), сила, витривалість, якість життя, природне середовище (екологічні цінності), практичність тощо;

— соціальні: соціальне становища, працелюбність, багатство, робота, сім'я, патріотизм, толерантність, солідарність, довіра, авторитет, дисципліна, соціальна рівність, професіоналізм та ін.;

— політичні: законність, порядок, конституція, свобода слова тощо;

— моральні: добро, благо, любов, честь, гідність, справедливість, чесність, порядність, вірність та ін.;

— релігійні: Бог, божественний закон, дух, церква, біблія, віра, спасіння, вічність, благодать, ритуал, проповідь тощо;

— естетичні: краса, гармонія, грація, стиль, культурна самобутність і т.п.

Відомо, що організованість і впорядкованість життєдіяльності людей у суспільстві досягається шляхом регулювання їх відносин і поведінки за допомогою низки елементів суспільної свідомості, які не мають нормативного характеру (ідеологія, наука, мистецтво) і різноманітних соціальних норм.

Під соціальними нормами розуміються зумовлені суспільним буттям вимоги, які висуваються суспільством (класом, групою, колективом) до поведінки особистості в її взаєминах з тими чи іншими спільнотами та іншими людьми, до діяльності соціальних груп і суспільних інститутів. Соціальні норми слугують засобами орієнтації соціальної поведінки кожної окремої особистості або спільноти в певній ситуації і засобом контролю за їх поведінкою з боку суспільства. Вони, на відміну від інших регуляторів суспільної поведінки, характеризуються: імперативністю, наявністю засобів соціальної оцінки й контролю, наявністю певних соціальних санкцій, зовнішньою формою вираження (наприклад, юридичні норми проявляються в правових актах, моральні – в суспільній думці, традиціях, звичаях, релігійні – в священних писаннях і проповідях, естетичні – у художніх принципах, норми суспільної організації – у уставах, положеннях і т. п.).

Соціальне становлення людини відбувається протягом усього життя і в

різних соціальних групах. Сім'я, дитячий садок, шкільний клас, студентська група, трудовий колектив, група однолітків – усе це соціальні групи, які складають найближче оточення індивіда й виступають у якості носіїв різноманітних норм і цінностей. Такі групи задають систему зовнішньої регуляції поведінки індивіда й називаються інститутами соціалізації.

Головну роль у соціалізації дитини ми відводимо сім'ї, яка є унікальним інститутом, оскільки її неможливо замінити ніякою іншою соціальною групою. Саме в сім'ї здійснюється перший адаптаційний період соціального життя людини, набуваються перші навички взаємодії, засвоюються перші соціальні ролі, осмислюються первинні норми й цінності. Сім'я формує в дитини базові соціальні цінності, зокрема гуманізм, патріотизм, толерантність, вносить у їх формування той особистісний момент, який забезпечує не лише знання норм поведінки, але й переконання, прагнення керуватися цими нормами в повсякденному житті.

У сучасних умовах сім'я стає основним чинником збереження національної культури, національної духовності, що зумовлює необхідність безперервного вдосконалення сімейного виховання в кожного етносу.

Інститут сім'ї розглядається різними дослідниками як структура соціалізації, яка відтворює людину не лише як біологічну одиницю, але й як індивіда, який володіє набором соціальних, культурних, моральних якостей. Саме тому сім'я як осередок соціалізації, як персональне мікросередовище життя й розвитку людини від народження до смерті визнається однією з найважливіших і затребуваних суспільством.

Разом з тим, погіршення соціально-економічного становища більшості українських сімей, недостатнє фінансування освітніх і соціальних установ, молодіжних і дитячих об'єднань здійснює несприятливий вплив на молоде покоління. Це призводить до дезорганізації молоді, зміни стереотипів поведінки й ціннісних орієнтацій і, у результаті, – ріст підліткової злочинності. Остання завжди викликає підвищений інтерес і занепокоєння суспільства, оскільки молоде покоління є резервом соціального розвитку.

Згідно з психологічною класифікацією, а також відповідно до ст. 22 чинного Кримінального кодексу України, у якій визначено вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, усі молоді злочинці у віці від 14 до 29 років поділяються на злочинців підліткового, юнацького й першого періоду зрілого віку.

Майже 40% правопорушень підлітків носить організований, груповий характер. Змінилась соціальна характеристика і структура групувань підлітків-правопорушників. Сьогодні їхня чисельність складає не 3—5, а доходить до 50, 100 і більше осіб. Масовими стають бійки «стіна на стіну» з використанням ножів, кастетів, ланцюгів, арматури. Груповий характер – це особливість сучасної злочинності неповнолітніх. Доля злочинів, скоєних у групі, складає від 50 до 80%. Правоохоронні органи називають організовану злочинність неповнолітніх непередбаченим феноменом [3, с. 14]. Аджеву складі групи молодь вчиняє злочини у 2—2,5 рази частіше, ніж дорослі.

У радянський період під групою однолітків розуміли різні ідеологічні організації – піонери, жовтенята, юннати, які були відкрито просоціальними.

Сучасні ж підлітки мають мало шансів послужити суспільству, тому що, на відміну від попередніх поколінь, їхніх батьків і матерів, сучасна Україна втратила ідеологічну основу. Звідси маємо підлітків, які так чи інакше потрап-

ляють у неформальні групи і, відповідно, – у поле зору правоохоронних органів.

За інформацією Державного науково-дослідного інституту МВС України, лише протягом 2008 року було зареєстровано 15846 злочинів, учинених неповнолітніми або за їх участю. Найбільше злочинів загальнокримінальної спрямованості зареєстровано в Дніпропетровській (1108), Донецькій (1923), Луганській (1197), Одеській (1127) областях.

У кризовий період суспільства підлітки виявляються найбільш уразливіми, найменш соціально нестійкими, морально непередготовленими й незахищеними. Часто, не маючи достатнього життєвого досвіду, моральних переконань, не вміючи розрізнити життєві цінності від мнимих, штучних, вони закріплюють у своїй свідомості й поведінці негативні тенденції суспільного розвитку.

Серйозне занепокоєння викликає зниження культурної інфраструктури, що створювалась в Україні десятиріччями, інтересу дітей та підлітків до книги, мистецтва, культурних цінностей. У той же час зростає експансія засобів масової інформації, видань, що пропагують насильство, секс, жорстокість та містицизм. Серед підлітків панує нігілізм, інфантилізм, негативізм [3, с. 8].

Структура групової злочинності молоді, особливо в молодих вікових групах, усе більше переконливо свідчить про наростання жорстокості й агресивності протиправної поведінки. На частку молоді припадає майже половина (45%) всіх тяжких і особливо тяжких злочинів. Як наслідок – збільшення кількості неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі.

За інформацією Державного департаменту України з питань виконання покарань (далі – ДДУ ПВП) станом на 1 червня 2009 року у виховних колоніях нараховувалося 1526 неповнолітніх засуджених. В установленому законом порядку ці особи підлягають певним правообмеженням у сфері виробничих, майнових, соціальних, сімейних та інших відносин і залучаються до колективів особливого роду – колективи засуджених.

Зазначимо, що ресоціалізація неповнолітніх засуджених є однією з форм соціалізації людини, яка здійснюється специфічними засобами. Зокрема, основними засобами ресоціалізації засуджених, згідно зі статтею 6 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВКУ), є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє й професійно-технічне навчання, громадський вплив. Говорячи про неповнолітніх, мова про перевиховання йти не може, оскільки їх особистості знаходяться в стадії формування.

Законодавцем, ураховуючи вікові особливості неповнолітніх засуджених, не випадково вжито в назві виховної колонії слово – виховна. Таким чином зроблений акцент на вирішенні завдань виховання, формування особистості й соціалізації неповнолітніх правопорушників.

Виходячи з цього, зауважимо, що прийняття рішення про ізоляцію неповнолітнього не самоціль, а спосіб у специфічних умовах соціалізувати особистість, адекватну суспільству. У той же час тюремна спільнота характеризується примусовою рівністю, при якій «з усіма поводяться однаково». Мета позбавлення волі полягає в тотальному контролі, при здійсненні якого головне місце, на жаль, відводиться силі. Психологічні травми, соціальні й матеріальні обмеження загрожують почуттю самоповаги, захисним системам і соціальній адаптації особистості, життєвим цілям, почуттю безпеки.

Після звільнення з пенітенціарної установи індивід проходить через кілька

фаз: він виходить з-під впливу тюремної субкультури, відчуває, що суспільство не приймає, відсторонює його, знаходить підтримку серед інших колишніх засуджених, повертається до своїх «тюремних» установок і продовжує злочинну кар'єру. Тому сучасні дослідження мають бути більше спрямовані на процеси повернення людини в суспільство, аніж на сприйняття нею цінностей і установок тюрми.

Відповідно до частини 2 статті 124 КВКУ соціально-виховна робота з неповнолітніми засудженими організовується в індивідуальних, групових і масових формах на основі психолого-педагогічних принципів і методів. Завдяки вмілому поєднанню індивідуальних, групових і масових форм та методів нині у ряді виховних колоній ДДУ ПВП у формуванні базових соціальних цінностей спецконтингенту вже досягнуті певні успіхи, що дозволяє значною мірою нейтралізувати вплив негативного середовища місць позбавлення волі. Однак визнати цю проблему повністю вирішеною поки що немає достатніх підстав. Її вирішення ускладнене через чинники соціально-психологічного характеру, зокрема: послаблення або втрата засудженими корисних соціальних зв'язків і сфери позитивного спілкування (з сім'єю, близькими людьми, громадськими організаціями тощо); обмеження системи соціальних функцій; неоднорідність середовища з точки зору різного ступеня соціально-моральної запущеності засуджених; наявність певного психологічного бар'єра між засудженими й колективом вихователів.

До того ж, як показує практика діяльності пенітенціарних установ, неповнолітні засуджені важко піддаються виховному впливу. Негативні характеристики цього спецконтингенту дають підставу для несприятливих прогнозів щодо їх подальшої законслухняної поведінки, унаслідок чого ця проблема є однією з провідних не лише для кримінології, кримінального права, пенітенціарної психології й педагогіки, але й для соціальної педагогіки зокрема.

У кримінології, соціології й соціальній педагогіці протиправна поведінка молоді пов'язується з кримінальною субкультурою. Остання визначається як система цінностей, установок, способів поведінки й стилю життя, яка притаманна більш малій соціальній спільноті, просторово й соціально більшою чи меншою мірою відособленій [4]. При цьому субкультурні атрибути, цінності, ритуали та інші стійкі моделі поведінки, як правило, відрізняються від цінностей і зразків поведінки в пануючій культурі, і хоча тісно взаємопов'язані, але знаходяться з ними в протиріччі.

В останні роки молодіжні субкультури стали важливим засобом еволюційного оновлення суспільства, виявили своє значення як частина механізму культурних інновацій, завдяки якому в перспективі суспільство може розглядатися як усе більш толерантне до інших цінностей і оцінок, більш плюралістичне.

Сприймаючи субкультуру злочинної групи, суб'єкт, який у неї потрапив, ніби звільняється від інших соціальних заборон і, більше того, саме їх порушення частіше всього і складає норму кримінальної субкультури [5]. Тому корекція криміногенних якостей молодих правопорушників практично неможлива без руйнування самої кримінальної субкультури.

Інтенсивність негативного впливу кримінальної субкультури на підлітків пов'язана з тим, що процес формування їх особистості ще не закінчився. Тому потреби в спілкуванні й самоствердженні підлітка мають бути реалізовані в сприятливому мікросередовищі.

Резюмуючи викладене, можна сформулювати такі загальні висновки:

1. Домінуючою причиною протиправної поведінки неповнолітніх є несприятливе соціально-економічне становище в суспільстві, зниження виховного потенціалу сім'ї як основного соціального інституту, відсутність або неефективність механізмів реалізації наукових ідей профілактики правопорушень серед підлітків.

2. Процеси соціалізації та ресоціалізації неповнолітніх цілком керовані, і при застосуванні різноманітних сучасних наукових засобів вони більш ефективні саме в тих умовах, у яких працює, навчається, повсякденно спілкується підліток.

3. У теорії вітчизняної пенітенціарної психології й педагогіки проблема формування базових соціальних цінностей як складова ресоціалізації неповнолітніх засуджених вивчена недостатньо. За таких обставин є необхідним удосконалення існуючих дотепер концептуальних і методичних підходів щодо забезпечення ефективності ресоціалізації цього спецконтингенту.

4. Необхідною педагогічною умовою ресоціалізації неповнолітніх засуджених є створення у виховній колонії освітнього середовища, що забезпечує кожній дитині максимально можливий розвиток її здібностей і успішну ресоціалізацію. Педагогічна технологія реалізації цієї умови містить такі компоненти, зокрема: технологію ступеневого навчання, технологію групової навчальної роботи, технологію розвитку позитивної мотивації.

5. Індивідуально-виховну роботу з неповнолітніми засудженими можна успішно здійснювати за умов оволодіння персоналом виховної колонії основами педагогіки, психології, соціології, кримінології, правознавства. Тому доцільно внести відповідні корективи в програми підготовки й перепідготовки працівників пенітенціарних установ.

6. Важливим напрямом роботи з неповнолітніми засудженими щодо забезпечення їхньої адаптації та профілактики дезадаптації є оптимізація навчально-виховного процесу. Ефективність корекційної роботи пов'язана із застосуванням методів активної групової взаємодії, зокрема соціально-педагогічного тренінгу (рольових ігор, диспутів, дискусій та ін.).

На закінчення відмітимо, що в цій статті висвітлено лише окремі аспекти соціалізації й системи базових соціальних цінностей неповнолітніх засуджених, які потребують подальшого наукового вивчення. Перспективними дослідженнями також залишаються проблеми розвитку ідей адаптивної школи, яка працює в умовах пенітенціарних установ, розробка соціальних, психологічних і педагогічних засобів постпенітенціарної реабілітації неповнолітніх осіб, які повертаються з місць позбавлення волі в суспільство, запровадження не тюремних та альтернативних видів покарань, що не передбачають позбавлення волі підлітків.

Література

1. **Новый** энциклопедический словарь / гл. ред. А. П. Горкин. – М. : Большая Рос. Энцикл., 2001. – 1456 с.
2. **Украинский** советский энциклопедический словарь / редкол. А. В. Кудрицкий и др. – К. : Гл. ред. УЭС, 1989. – Т. 3. – 772 с.
3. **Оржиховська В. М.** Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навч.-метод. посіб. / Валентина Михайлівна Оржиховська. – К. : ВіАн, 1996. – 352 с.

4. Мендра А. Основы социологии : учеб. пособ. для вузов пер. с фр. / Мендра Анри. – М. : Nota bene, 1999. – С. 169.

5. Сергеев С. А. Молодежные субкультуры в республике / С. А. Сергеев // Соц. исследования. – 1998. – № 11. – С. 95.

* * *

Кушнарџов С. В. Соціалізація й система базових соціальних цінностей неповнолітніх засуджених

У статті розкрито проблему соціалізації сучасної молоді. Запропоновано умовно впорядковану класифікацію цінностей особистості. Висвітлено базові соціальні цінності неповнолітніх засуджених.

Ключові слова: соціалізація, сім'я, ресоціалізація, пенітенціарна установа, неповнолітні засуджені, базові соціальні цінності.

Кушнарџов С. В. Социализация и система базовых социальных ценностей несовершеннолетних осужденных

В статье раскрывается проблема социализации современной молодежи. Предложено условно упорядоченную классификацию ценностей личности. Освещаются базовые социальные ценности несовершеннолетних осужденных.

Ключевые слова: социализация, семья, ресоциализация, пенитенциарное учреждение, несовершеннолетние осужденные, базовые социальные ценности.

Kushnaryov S. Socialization and the System of Basic Social Values of Juvenile Offenders

The article under review is about problem of socialization of modern young people. In this article it is proposed conditional squared classification of person's values. It is presented the base social values of convicted juvenile.

Key words: socialization, family, re-socialization, penal settlement, convicted juvenile, the base social values.

*Стаття надійшла 31.08.2009 р.
Прийнято до друку 26.02.2010 р.*